

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ СТУДЕНТСТВА У 20-ті РОКИ ХХ ст.

Автор на основі вивчення широкого кола джерел охарактеризувала проблему становлення соціального портрету студентства Радянської України періоду 20-х рр. ХХ ст. Вона довела, що державна політика в галузі вищої освіти виступала основним чинником формування складу студентства у 20-ті роки ХХ ст.

Основними шляхами цього стали «чистки», соціально-академічні перевірки тощо, метою яких було «звільнити вищу школу від небажаних, невитриманих, контрреволюційних елементів». Уряд нехтував якістю навчання та позбавляв можливості навчатися справді здібних та академічно встигаючих студентів. Вони зверталися за допомогою до Центральної комісії зі студентських справ. Були випадки непорозуміння її з державними органами влади, які втручалися у процес формування контингенту студентства.

Ключові слова: політика, освіта, вищі навчальні заклади, студентство, контингент, формування, проблема.

Автор на основе изучения широкого круга источников охарактеризовала проблему становления социального портрета студенчества Советской Украины периода 20-х гг. ХХ в. Она доказала, что государственная политика в сфере высшего образования выступала основным фактором формирования состава студенчества в 20-е годы ХХ в. Основными путями этого стали «чистки», социально-академические проверки и т. д., целью которых было «освобождение высшей школы от неугодных, невыдержанных, контрреволюционных элементов». Правительство пренебрегало качеством обучения и не давало возможности учиться действительно способным и академически успешным студентам. Они обращались за помощью к Центральной комиссии по студенческим делам. Были случаи недопонимания ее государственными органами власти, которые вмешивались в процесс формирования контингента студенчества.

Ключевые слова: политика, образование, высшие учебные учреждения, студенчество, контингент, формирование, проблема.

Author, on the base learning wide circle sources, was characterize the problem forming of social portrait students Soviet Ukraine the period in 20 years XX cent.

She emphasized, that government political in branch highest education was general factor for forming structure of students in 20 years XX cent. The general courses it were «cleanings», social-academic polish, est., with the purpose were «dismiss the highest schools from necessaries, no passing, counterrevolutions of elements». The government neglect of quality education and deprive of chance teacher really talented and students, which had high academicals level. They appeal to help the Central comitia of students affairs. It were incidents disagreement with government power, which interfere to process forming contingent of the students.

Key words: political, education, universities, students, contingent, forming, problem.

Сучасне українське суспільство в умовах модернізації, інформатизації, мобільності вимагає серйозних підходів до підготовки висококваліфікованих фахівців. Пріоритетним у цьому напрямку

є відповідне ставлення до вищої школи, яке покликане вирішити питання якісної освіти шляхом кадрового забезпечення. На порядку денному постає проблема комплектування закладів, що повинно

здійснюватись, враховуючи власні досягнення абітурієнтів, студентів: їх рейтинги, участь у навчально-виховних заходах; також – педагогів. Цікавий і повчальний досвід з цього питання нам презентують 20-ті роки минулого століття. Теоретичне застосування матеріалу можливе під час вивчення загальних курсів з історії України, педагогіки. Практичне застосування доцільне під час вирішення питання комплектування вищих навчальних закладів сучасної України.

Цією проблемою займалися радянські, сучасні, зарубіжні дослідники. Перші – у своїх роботах висвітлювали процес комплектування вищих навчальних закладів (в.н.з.) [1], їх пролетаризацію з позицій класового підходу [2]; ідеологічну діяльність молоді розглядали як культурно-освітню складову радянського уряду [3]. У дослідженнях знаходимо відомості щодо кількісного [4], національного, партійного, комсомольського складу молоді [5].

Сучасні дослідники більш критично оцінюють перетворення 1920-х років. Їх роботи присвячено трансформації в освітній системі, і як це відбилось на комплектуванні в.н.з. [6], їх матеріальному забезпеченні [7], діяльності інтелігенції [8]. Останнім часом дослідники все більшу увагу звертають на соціальні аспекти проблеми [9].

Зарубіжні історики більше вдаються до аналітики [10]. У працях незначна кількість фактичного матеріалу [11], проте це не завадило об'єктивно висвітлювати події тих років [12].

Тому, метою нашого дослідження є вивчення деяких аспектів становлення соціального портрета студентства 20-х років минулого століття. Досягти її можливо шляхом здійснення наступних завдань:

- вивчення історіографічної та джерельної бази дослідження;
- з'ясування причин «створення» соціального обличчя молоді в.н.з. вказаного періоду;
- характеристики шляхів його здійснення;
- аналізу наслідків таких «неприродних» процесів;
- зазначення перспектив подальшого дослідження проблеми.

Джерельною базою до написання статті стали праці державних діячів [13], які дали можливість проаналізувати причини «соціальних перевірок» [14], їх власне ставлення до цього) [15]; охарактеризувати склад студентства [16].

Матеріали партійних [17], державних органів влади [18] забезпечили нормативно-правове підґрунтя вивчення нашого дослідження [19].

Обстеження студентських організацій показали ставлення молоді до процесів, що відбувались у вищій школі, особливо це стосується традиційних культурно-освітніх центрів колишньої УСРР [20].

Періодичні видання стали яскравим відображенням тогочасних буднів. На їх сторінках також знаходимо побутові умови життя молоді, своєрідне «бичування» ненадійних, класововорожих студентів [21].

Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. на зміну старому ладу прийшов

новий – радянський. Це докорінно змінило не лише соціально-економічне, але й культурне життя. Політичний злам відбувся в системі освіти. На порядку денному постало питання підготовки своїх нових, ідеологічно витриманих висококваліфікованих фахівців. Саме молоді відводилася важлива роль у формуванні нового суспільства, оскільки вона – майбутня інтелігенція, яка мала «постачати народу розумових та освічених робітників» з метою відбудови зруйнованої війнами економіки.

Керівництво цією справою належало Народному комісаріату освіти (НКО) та Українському Головному відділу професійно-технічної освіти (Укрголовпрофос), що спрямовували не лише освітню справу, але й використовували її як зняряддя комуністичного виховання. Підтвердженням цього стали постанови РНК УСРР від 19 лютого 1921 р. «Про скерування діяльності Народного комісаріату освіти з метою оволодіння просвітньою справою», ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. «Про постановку навчально-виховної та культурно-освітньої справи», ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. «Про введення в дію кодексу закону про народну освіту в УСРР». Вона оголосила ліквідацію всіх попередніх перепон широким верствам населення щодо вступу до навчальних закладів: соціальне, національне походження, матеріальне становище та вказала на те, що освіта мала стати зняряддям диктатури пролетаріату, для якого відкривалися широкі можливості. Народний комісар освіти А. В. Луначарський зазначав: «На першому місці повинен бути пролетарій за своїм походженням, думками, своєю природою і той, хто має талант, на другому місці – хто взагалі має талант, а третього – не повинно бути у навчальних закладах... Проте перші можуть бути не достатньо підготовлені інтелектуально, але їх соціальний досвід, енергія настільки багаті, що їм буде легко наздогнати необхідне» [22]. Це стало свідченням того, що нова влада не лише намагалась поповнити навчальні заклади представниками певних соціальних груп, але й сподівалася використати їх у майбутньому як ідеологічне зняряддя боротьби з іншомислячими.

Пролетаризація вищих навчальних закладів здійснювалася кількома шляхами: шляхом відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян (КНС) [23]; розверстки, що бере свій початок з 1921 р., згідно з якою встановлювалася чітка норма прийому для кожної губернії [24]; «чисток», «соціально-академічних перевірок», «перереєстрацій», що проводилися протягом 1920-х рр. [25]; поповнення через робітничі факультети (робітфаки), по закінченню яких отримували мінімум освітньої підготовки, необхідної для вступу до вищих навчальних закладів [26].

Одним із заходів у формуванні надійного й класово витриманого контингенту студентства стали так звані «соціально-академічні перевірки», «чистки», «перереєстрації», які відбувались протягом 1920-х рр. У 1921-1922 рр. їх було 2; їх

метою стало виключення з вищих навчальних закладів «чужих та контрреволюційних елементів». Студентів, яким дали таку характеристику, налічувалося близько 19 тис. Наступного року відбулася ще одна «перереєстрація». Її метою стало «розвантаження навчальних закладів від ворожих, спекулятивних елементів», «баласту навчальних закладів», «осіб, які несли службу у білих арміях та не реабілітували себе». Ця кампанія відбувалася під особливим контролем КП(б)У, на місцях – губернських комітетів, які призначали членів перевірочних комісій, узгоджуючи свої дії.

Саме «очищення» відбувалося шляхом індивідуального опитування вузівської молоді. Рішення про подальше навчання кожного студента приймалося шляхом голосуванням більшості членів комісії. Остання також аналізувала анкету навчального закладу, де вказувалися такі дані: кількісний склад студентства до перереєстрації; склад студентів, які заповнили анкети: за соціальним, віковим, сімейним, професійним, партійним, національним станом та освітньою підготовкою; з чого склалися засоби до існування саме у цих студентів; матеріальне забезпечення, відомості про військову службу; судимість; наявність відрадження [27]. Незважаючи на характер перевірки на останньому місці залишалися питання, які справді були пов'язані з навчальним процесом та академічними показниками, а саме: здача колоквиумів, практичних занять, семінарів тощо. Студенти, які не пройшли через будь-які причини перевірку, підлягали подвійному контролю [28]. Списки із висновками комісій надходили на затвердження до Укрголовпрофосу. Після цього справи розподіляли на ті, що вважалися доведеними, недоведеними, нез'ясованими та ті, що мали пом'якшувальні обставини [29].

Значна частина виключених та організації, що їх відраджали, подавали клопотання до Центральної комісії зі студентських справ. Так, на серпень 1923 р. ця організація розглянула 260 подібних справ від студентів Харкова, але лише 115 (44 % поданих заяв) були задоволені. Клопотання надходили переважно від студентів медичного, технологічного інститутів та інституту народного господарства, де більшість склали представники службовців та інтелігенції. Саме проти них були направлені подібні дії. Так, до Центральної комісії з соціально-академічної перевірки студентів вузів у 1924 р. надійшла справа С. Храмова, виключеного з Київського інституту народного господарства. За нього клопоталося правління професійної спілки робітників комунального господарства, яке надавало довідку про те, що студент приймав активну участь у громадському житті комунальних підприємств, проводячи лекції з питань міжнародного, внутрішнього становища СРСР та популяризував професійний рух країни [30].

У 1923/24 р. КП(б)У продовжила розпочату справу. Відбулася «соціально-академічна перевірка» студентів інститутів та робітфаків УСРР. Інфор-

мацію, як і раніше, збирали через анкетування. Крім вищезазначеного, необхідно було вказати виробничий та професійний стаж, партійність, чи був студентом до 1917 р., якого навчального закладу, чи закінчив, чи перебував студент у закладі більше встановленого терміну, причина цього, в якій сфері студент прагнув реалізувати себе. Тобто, комісії з'ясовували кількість «непотрібних та ідеологічно невитриманих елементів» та таких, що заважав ідеологічно радянській владі, академічно не встигав, причину цих явищ. Підкомісії, які підпорядковувалися Центральній комісії також перевіряли умови роботи, пропускну спроможність навчальних закладів. Проте частими випадками було цілеспрямоване виключення студентів, котрі не мали виробничого стажу з метою його набуття. Такі дії комісії не могли бути виправданими, оскільки студенти цей час могли витратити на підзаробіток, сім'ю тощо [31].

Крім цього було встановлено орієнтовні відсотки зменшення чисельності студентів у навчальних закладах різного профілю: індустріально-технічного – питома вага студентського складу мала зменшитися на 12 %, сільськогосподарського – 18 %, медичного – на 25 % (проте для окремих міст цей показник був таким: для Харкова – 30 %, Києва – 25 %, Катеринослава – 20 %), педагогічного – 12 % (для Харкова та Києва – 15 %) [32]. Ці міста залишались культурно-освітніми центрами і уряд прагнув змінити певні традиції, що склались; вони залишались і великими індустріальними, регіональними осередками, тому влада шукала собі соціальне підґрунтя. Загалом протягом 1923/24 навчального року кількість студентів зменшилася на 8,9 тис. осіб. Студенти медичних, соціально-економічних, педагогічних навчальних закладів найбільше постраждали через «перевірку», причиною чого стало їх соціальне походження, а не академічні показники, бо саме у них були чи не найкращі показники. З них 74 % вважалися «академічним та суспільним баластом», а 26 % – «соціально чужими». Їх ще називали «останніми із могікан» [33].

За 1924/25 навчальний рік теж сталися кількісні зміни у складі студентства. Перевірку пройшли 27 603 особи, з яких 6 429 були «вичищені» губкомісіями (що склало 25 % перевірених), з них 1 624 подали апеляції (25,3 % «вичищених») і лише 567 осіб були поновлено в правах студентів (8 % «вичищених» або 35 %, що подали апеляції) [34].

Під час вирішення цих питань керувалися інструкцією РНК УСРР від 25 липня 1925 р. «Про зарахування до вузів студентів, що виключені через соціально-академічну перевірку умовно, через неуспішність або перевантаження вузів» [35]. Згідно з нею студенти, які склали всі заліки за перші два курси, мали право подавати клопотання до ЦК зі студентських справ, які були умовно виключені на один рік – поновлювалися в правах після закінчення цього терміну безпосередньо приймальними комісіями навчальних закладів з

обов'язковою перевіркою виконаних завдань [36]. Особливу увагу звертали на участь у громадській роботі протягом цього часу [37]. На випадок виникнення сумнівів у комісії щодо академічних здібностей студента призначався іспит. Умовне зарахування не дозволялося [38].

Після виходу інструкції виник конфлікт між ЦК зі студентських справ, НКО з одного боку, та партійними організаціями, з іншого. Причиною цього стало незадоволення останніх діями перших. «Хто має бути у вищих парторганізації краще знають, ніж НКО. Як можна було з виключених відновити 95 % студентів?! Адже це синки непманів, поміщиків, торговців!». Проте НКО домігся, щоб лише з його дозволу можна було звільняти студентів з останнього курсу, пояснюючи це марнотратством 3-4 років. Таким студентам видавали тимчасове свідоцтво про закінчення закладу і органи ДПУ протягом 3 років стежили за ними. Звільнялися особи і з III курсу лише за затвердженням навчального закладу та директивою НКО. Виходило, що весь удар мав витримувати I та II курси. Поновлення по курсам мало такий вигляд: I курс – 20 % задоволених клопотань, II та III – 30 %, IV – 20 % [39].

До ЦК зі студентських справ з грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. надійшло 2,4 тис. клопотань, але лише 252 були задоволені. До з'ясування справжньої картини справ існували перепони: по-перше, правління вузів та студентських організацій не мали єдиної думки щодо виключених; по-друге, матеріали місцевих організацій не завжди були зрозумілими та чіткими, що не давало можливості критично підійти до розгляду справ (наприклад, сільрада давала позитивну характеристику, а КНС – навпаки); по-третє, мав місце суб'єктивний фактор, коли окремі особи, перебуваючи у конфлікті, писали різні анонімні листи, доноси, надавали докази з

протилежними даними, але з одним підписом; по-четверте, правління навчальних закладів надсилали висновки у легковажній формі: «виключений за приховування соціального стану», «антирадянський, небажаний елемент» або не надсилали взагалі [40].

На основі вивчення історіографічної та джерельної бази ми прийшли до наступних висновків:

- основними шляхами забезпечення соціального підґрунтя радянського уряду у вищих навчальних закладах УСРР стали «чистки», «соціально-академічні перевірки», «перереєстрації», поповнення через робітфаки;
- кількість відратованих студентів залежала від складу молоді, профілю навчального закладу;
- Центральна комісія зі студентських справ стала чи не єдиним органом, який міг допомогти студентам, в залежності від ситуації молодь могла бути поновлена у втрачених правах;
- наслідками заходів, що проводились стали порушення «природного» балансу навчально-виховного процесу у закладах освіти, виживання сильних студентів, зниження академічного рівня студентів, еталонів навчання до рівня середнього й низького, зловживання самими студентами із прагматичними прагненнями (пролетарій чи селянин за походженням мав пільги і у матеріальному забезпеченні), поширення поглядів «інакомислячих» тощо,
- незважаючи на ці перевірки, радянська влада не змогла пролетаризувати в.н.з.

Тому, на майбутнє варто врахувати ці серйозні прогалини з метою вирішення сьогоденних проблем і звертати увагу не на соціальний статус студентів, а на їх власні досягнення у різних сферах життєдіяльності. Перспективою нашого дослідження є вивчення діяльності молоді у вищих навчальних закладах зазначеного періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дізель С. Боротьба за вищу школу. Реконструкція вищої школи і комсомолу / С. Дзель, В. Блаумштейн. – Харків, Київ : Молодий більшовик, 1931. – 78 с.
2. Вища школа Української РСР. В 2-х частинах. – Част. 1 (1917-1945 рр.). – К. : Вид-во Київського університету, 1959 – 341 с.
3. Галаган А. А. Идеино-воспитательная работа комсомола. Исторический аспект / А. А. Галаган. – М. : ВКШ, 1986. – 197 с.
4. Голуб Ф. ЛКСМУ у культурно-національному будівництві / Ф. Голуб. – Харків : ДВУ, 1929. – 60 с.
5. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К. : Молодь, 1971. – 678 с.
6. Клицаков И. А. Из истории подготовки и воспитания учительских кадров (1917-1937) / И. А. Клицаков ; Горловский гос. пед. ин-т. – Луганськ : Луг, 1991. – 419 с.
7. Липинский В. В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины : история и современность / В. В. Липинский. – Донецк : Ред.- изд. Отдел обл. упр. по печати, 1991. – 116 с.
8. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років : соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус, Вік, 1992. – 176 с.
9. Липинський В. «Пролетаризація» вищої школи УРСР у 1920-ті роки : справжня та вигадана / В. Липинський // Схід. – 2002. – № 6 (49). – С. 91–93.
10. Гришко В. І. Молодь України пореволюційного сорокаліття під советами : загальний огляд і деякі підсумки боротьби молоді в підсоветській Україні за 40 років (1918-1958 рр.) / В. І. Гришко. – Ульм : Україна, 1958. – 224 с.
11. Коляска В. І. Освіта в радянській Україні / В. І. Коляска. – Торонто : Б.М.В., 1970. – 246 с.
12. Енциклопедія українознавства : Загальна частина : в 3-х томах. – Т. 3 / НАН України Інститут української археографії; Наукове товариство ім. Шевченка у Сарселі (Франція) ; Фондація Енциклопедії України в Канаді ; [під головною ред. В. Кубійовича]. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. – С. 801–1232.
13. Луначарский А. В. О народном образовании / А. В. Луначарский. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1958. – 54 с.
14. Луначарский А. В. Ленин и народное образование / А. В. Луначарский. – М. : Академия пед. наук РСФСР, 1960.

15. Ряппо Я. Радянське студентство (Характеристика вузів України) / Я. Ряппо. – Харьков : ДВУ, 1928. – 52 с.
16. Ряппо Я. П. Советская профессиональная школа : ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве / Я. П. Ряппо. – Харьков : Госиздат Украины, 1926. – 56 с.
17. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970 / [за заг. ред. П. М. Федоссева і К. У. Черненка]. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 2. – 1917-1924. – 521 с.
18. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1970. Пер. з 8-го рос. вид. / [за заг. ред. П. М. Федоссева і К. У. Чернетка]. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 3. – 1924-1927. – 529 с.
19. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959 : [збірник документів 2-х томів]. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – К. : Держполітвидав, 1959. – 883 с.
20. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III конференції пролетарського студентства України. – Х. : Укр. роб., 1928. – 80 с.
21. Студент революції : [ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР]. – 1922-1933.
22. Луначарський А. В. Вказ. праця. – С. 18.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. Р 166. – Оп. 3. – Спр. 788. – Арк. 21.
24. Там само. – Спр. 785. – Арк. 32.
25. Там само. – Спр. 786. – Арк. 4.
26. Державний архів Київської області (Далі – ДАКО) – Ф. Р 142. – Оп. 1. – Спр. 529. – Арк. 11.
27. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р 166. – Оп. 2. – Спр. 1127. – Арк. 14.
28. Там само. – Оп. 4. – Спр. 708. – Арк. 8.
29. Там само. – Спр. 720. – Арк. 56.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. Р 1. – Оп. 20. – Спр. 1645. – Арк. 26.
31. Деятельность Комитета по студенческим делам при Главпрофобре // Студент революции. – 1924. – № 3-5. – С. 68–69.
32. Серета А. Итоги социально-академической проверки вузов и нового приема в Харьковские вузы / А. Серета // Студент революции. – 1924. – № 8-9. – С. 9–14.
33. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф. Р 1584. – Оп. 20. – Спр. 38. – Арк. 3.
34. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р 166. – Оп. 4. – Спр. 709. – Арк. 1–2.
35. ДАХО – Ф. Р 1148. – Оп. 7. – Спр. 3. – Арк. 7.
36. ЦДАГО України. – Ф. Р 1. – Оп. 20. – Спр. 1854. – Арк. 59.
37. Кушнарев М. А. Основные задачи партработы в вузах / М. А. Кушнарев // Пролетарий в вузе. – 1924. – № 1. – С. 9–11.
38. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р 166. – Оп. 5. – Спр. 628. – Арк. 145.
39. ЦДАГО України. – Ф. Р 7. – Оп. 1. – Спр. 494. – Арк. 56.
40. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р 166. – Оп. 8. – Спр. 409. – Арк. 1.

Рецензенти: Темброва Н. Р., д.і.н., проф.;
Тригуб О. П., к.і.н., доц.

© Лаврут О. О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2010 р.